Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 21 (2000)

Δελτίον ΧΑΕ 21 (2000), Περίοδος Δ'

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στην Σταμνά

Παναγιώτης Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.550](https://doi.org/10.12681/dchae.550)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π. Λ. (2011). Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στην Σταμνά. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 21, 17–26. <https://doi.org/10.12681/dchae.550>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στην Σταμνά

Παναγιώτης ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Περίοδος Δ', Τόμος ΚΑ' (2000) • Σελ. 17-26

ΑΘΗΝΑ 2000

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΗΝ ΣΤΑΜΝΑ*

Εἰς μνήμην Σωτήρη Κίσσα

Ὁ ἐρειπωμένος ναός τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, πού ὑψώνεται σέ πρόβουνό τοῦ Ἀρακύνθου, σέ ἀπόσταση 30 λεπτῶν βορείως τῆς θέσεως Λουτρά τῆς κοινότητος Σταμνᾶς τῆς Αἰτωλίας, δέν εἶναι τελείως ἄγνωστος στήν ἐπιστήμη. Ἔχουν ἀναφερθεῖ σύντομα σ' αὐτόν ὁ Leake καί ὁ W. Woodhouse¹, ὁ E. Μαστροκώστας, πού τόν χρονολόγησε στόν 11ο-12ο αἰ.², ὁ B. Κατσαρός, πού τόν τοποθετεῖ στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ.³, ὁ γράφων, σέ σχόλια γιά τούς ξυλόστεγους ναούς καί γιά τήν τοιχοποιία τῶν ναῶν τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου⁴, καί ὁ K. Τσουρῆς, πού ἐξήτασε τόν πλίνθινο διάκοσμο, διεπίστωσε ἐξάρτηση τοῦ συνεργείου πού τόν ἔκτισε ἀπό τήν ἀρχιτεκτονική τῆς Νοτίου Ἑλλάδος, καί τόν χρονολόγησε στήν πρώτη τριακονταετία τοῦ 14ου αἰ.⁵. Τό ἀπέρητο αὐτό μνημεῖο ἀξίζει, ὡστόσο, μίαν ἰδιαίτερη διαπραγμάτευση, πρὶν ἢ προϋῶσα ἐρεῖπωσή του ἐξαφανίσει καί ἄλλα στοιχεῖα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καί τοῦ γραπτοῦ του διακόσμου. Τόν Ἅγιο Γεώργιο εἶχα ἐξετάσει τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1971, τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1972 καί τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1979, καί τόν ἐπισκέφθηκα πάλι τόν Αὐγούστο τοῦ 1998. Τά δημοσιευόμενα σχέδια ἐκπονήθηκαν ἀπό τόν φίλο ἀρχιτέκτονα κ. Πλούταρχο Θεοχαρίδη. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος εἶναι μονόχωρος ξυλόστεγος δρομικός ναός μέ τρίπλευρη ἀψίδα καί πλατύτερο νάρθηκα,

πού ὅπως φαίνεται ἀπό ἀρμό στόν νότιο τοῖχο εἶναι μεταγενέστερος (Εἰκ. 2). Τό κτίριο ἔχει μήκος 11,20 μ. (10,50 μ. χωρίς τήν ἀψίδα) καί πλάτος 4,60 μ. στόν κυρίως ναό καί 5,20 μ. στόν νάρθηκα. Ἡ ὑποθεμελίωση τῆς ἀψίδας σχηματίζει ἡμικύκλιο. Στήν βόρεια πλευρά τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχει ὀρθογώνια προεξοχή. Κόγχη ὀρθογώνιας διατομῆς ἀνοίγεται στό βόρειο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Μόνο ὁ ἀνατολικός τοίχος σώζεται σέ ὅλο τό ὕψος του (Εἰκ. 1). Σέ μεγάλο σχετικά ὕψος διατηροῦνται ὁ βόρειος τοίχος (Εἰκ. 8-9) καί τό ἀνατολικό ἄκρο τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ (Εἰκ. 4-5) καθὼς καί ἡ βορειοδυτική γωνία τοῦ νάρθηκα (Εἰκ. 7). Οἱ ἄλλοι τοῖχοι σώζονται σέ πολύ μικρό ὕψος. Ὁ ναός στεγαζόταν μέ δικλινῆ στέγη: Δέν σώζεται γένεση καμάρας, ἐνῶ στό ἀέτωμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς σχηματίζεται ἐσοχή γιά τήν στήριξη τῶν δοκῶν τῆς στέγης (Εἰκ. 3).

Ἡ τοιχοποιία τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς ἀνατολικῆς καί τῆς νότιας πλευρᾶς καί τοῦ νάρθηκα εἶναι πλινθοπερίκλειστη, μέ καλοπελεκημένους ξανθοῦς πωρολίθους, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους παρεμβάλλονται τοῦβλα πάχους 3-4 ἐκ. (Εἰκ. 1, 4-5, 7-8). Λίγα τοῦβλα τῆς νότιας πλευρᾶς ἔχουν πάχος 7 ἐκ. Τό ὕψος τῶν δόμων εἶναι ἄνισο. Στούς ὀριζοντίους ἀρμούς παρεντίθεται μονή σειρά

* Ἐκτός ἀπό τίς καθιερωμένες, χρησιμοποιοῦνται οἱ ἀκόλουθες συντομογραφίες:

Βελένη, Ἑρμηνεία = Γ. Βελένη, *Ἑρμηνεία τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στή βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, Θεσσαλονίκη 1984.

Βοκοτοπούλου, Ἑκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ = Π.Α. Βοκοτοπούλου, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καί τὴν Ἡπείρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1992.

Τσουρῆ, *Κεραμοπλαστικός διάκοσμος* = Κ. Τσουρῆ, *Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος τῶν ὑστεροβυζαντινῶν μνημείων τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος*, Καβάλα 1988.

1. W.M. Leake, *Travels in Northern Greece*, I, Λονδίνο 1835, σ. 119. W.

Woodhouse, *Aetolia*, Ὁξφόρδη 1897, σ. 138-139.

2. E. Μαστροκώστας, Ἀνασκαφὴ Ἁγίου Ἡλίας Μεσολογγίου-Ἰθωρίας, ΠΑΕ 1963, σ. 216.

3. B. Κατσαροῦ, Ὁ ναός τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τῆς αἰτωλικῆς Σταμνᾶς, *Ἀφιέρωμα στή μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδου*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 110 σημ. 4.

4. Βοκοτοπούλου, *Ἑκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, σ. 44 σημ. 1. Τοῦ ἰδίου, Ὁ ναός τοῦ Παντοκράτορος στό Μοναστηράκι Βονίτισης, ΔΧΑΕ Γ' (1980-1981), σ. 374.

5. Τσουρῆ, *Κεραμοπλαστικός διάκοσμος*, σ. 43, 121, 200, 217, 232 σημ. 19, 313 σημ. 688, 325.

Εἰκ. 1. Ἅγιος Γεώργιος Σταμνᾶς. Ἀνατολική ὄψη.

πλίνθων –ἐκτός ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα, ὅπου οἱ στρώσεις εἶναι συχνὰ διπλές ἢ καὶ τριπλές–, στοὺς καθεστὺς συνήθως μία πλίνθος καὶ σπανιότερα δύο κάθετες πλίνθοι ἢ ὀριζοντίως τοποθετημένα πλινθία. Ἐνα ἀπὸ τὰ κάθετα τοῦβλα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, κοντὰ στὴν βορειοανατολική γωνία, ἔχει κυματοειδῆ διαμόρφωση στὴν ὀρατὴ πλευρά του. Χαμηλὰ ἡ τοιχοποιὰ εἶναι ἀμελῆς. Πλινθοπερίκλειστη εἶναι ἡ τοιχοποιὰ μόνο στὸ

ἀνώτερο τμήμα τοῦ βορείου τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ. Τὸ μεγαλύτερο τμήμα του εἶναι ἀντιθέτως κτισμένο μὲ λίθους ἀμελῶς λαξευμένους στὴν ἐξωτερική τους παρειά, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους παρεντίθενται ὀριζοντίως τοποθετημένα κιτρινωπά ἢ πορτοκαλόχρωμα τοῦβλα, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν πάχος 2 ἐκ. (Εἰκ. 9). Στὴν δυτικὴ πλευρά τοῦ νάρθηκα, ὅπου τὸ ἔδαφος σχηματίζει κατωφέρεια, ὑπάρχει κρηπίδα πού ἐξέχει κατὰ 11 ἐκ.

Εἰκ. 2. Ἅγιος Γεώργιος Σταμνᾶς. Κάτοψη.

Εἰκ. 3. Ἅγιος Γεώργιος Σταμνᾶς. Τομή κατά μήκος.

περίπου. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀγκολίθους, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους παρεντίθενται ὀριζόντια καὶ μερικά κάθετα πλινθία, καθὼς καὶ κομμάτια κεραμιδιῶν, καὶ στέφεται ἀπὸ μία στρώση ἀμελῶς ὀρθογωνισμένων πωρολίθων. Τὴν ἀνατολική πλευρά διαρθρώνει καθ' ὅλο τό πλάτος τῆς πώρινος λοξότμητος κοσμήτης στό ὕψος τῆς ποδιᾶς τοῦ παραθύρου (Εἰκ. 1, 4). Στό ἀνατολικό ἄκρο τοῦ νοτίου τοίχου ἀπολαξεύθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων τοξωτή ἐσοχή, ὅπου εἶναι πακτωμένοι μικροὶ ὀρθογωνισμένοι λίθοι (Εἰκ. 5-6). Τό τόξο θά ἐκάλυπτε ἐξωτερικό τάφο. Στό βόρειο τμήμα τοῦ ἱεροῦ κτίσθηκε μετὰ τὴν ἐρείπωσιν τοῦ ναοῦ ἓνα μικρὸ χαμηλὸ δωμάτιο μέ μονοκλινῇ στέγῃ. Χρησιμοποιήθηκαν λαξευτοὶ λίθοι καὶ πλίνθοι ἀπὸ τό μνημεῖο.

Ἡ εἴσοδος στό μνημεῖο γινόταν ἀπὸ θύρα στήν βόρεια πλευρά τοῦ νάρθηκα. Σῴζεται ὁ δυτικός σταθμός τῆς, ὅπου ἡ γένεση τοῦ τόξου βρίσκεται σέ ὕψος 1,70 μ. Δίλοβο παράθυρο, πού εἰσέχει κατὰ 6 ἐκ., ἀνοίγεται στήν ἀψίδα. Ὁ διαχωριστικός κιονίσκος του δέν σῴζεται. Οἱ σταθμοὶ τῶν λοβῶν εἶναι κτισμένοι μέ πωρολίθους πού ἐναλλάσσονται πρὸς δύο ἢ τρία τοῦβλα (Εἰκ. 10). Ἐγγράφονται σέ τοξωτὸ πλαίσιο, κτισμένο καὶ αὐτὸ μέ ἐναλλαγὴ λίθων καὶ πλίνθων. Οἱ στρώσεις τῶν πλίνθων τοῦ πλαισίου ἀντιστοιχοῦν στίς στρώσεις τῶν σταθμῶν τῶν λοβῶν, ὅχι ὅμως καὶ στοὺς δόμους τῆς τοικοποιᾶς. Στό τόξο οἱ πωρόλιθοι ἐναλλάσσονται πρὸς μονές ἢ διπλές πλίνθους. Στό τύμπανο μετὰ τῶν λοβῶν καὶ τοῦ τοξωτοῦ πλαισίου εἶναι πακτωμένες πλίνθοι μέ τριγωνικὲς ἐγκοπές⁶. Πλίνθινη ὀδοντωτὴ ταινία περιβάλλει τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ τόξου χωρὶς νά φθάνει μέχρι τὴν γένεσίν του, καὶ συνεχίζεται ὀριζοντίως στήν ἀνατολική πλευρά τῆς ἀψίδας. Στόν νότιο τοῖχο καὶ σέ ἀπόσταση 1,65 μ. ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ νοτιοανατολική γωνία, σῴζεται ὁ ἀνατολικὸς σταθμὸς παραθύρου. Ἄλλο

Εἰκ. 4. Ἅγιος Γεώργιος Σταμνᾶς. Ἡ νοτιοανατολική γωνία.

τοξωτὸ παράθυρο, τοῦ ὁποίου σῴζεται μόνο ὁ βόρειος σταθμὸς, ὕψους 70 ἐκ. περίπου, ἀνοίγεται στόν δυτικό τοῖχο τοῦ νάρθηκα.

Τό ἀέτωμα κοσμεῖται ταινία μήκους 1,25 μ. περίπου, ἀπὸ

6. Τσουρῆ, *Κεραμοπλαστικός διάκοσμος*, σ. 120-121.

Εἰκ. 5. Ἅγιος Γεώργιος Σταμινᾶς. Τό ἀνατολικό ἄκρο τῆς νότιας πλευρᾶς.

Εἰκ. 7. Ἅγιος Γεώργιος Σταμινᾶς. Τό βόρειο τμήμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

Εἰκ. 6. Ἅγιος Γεώργιος Σταμινᾶς. Τό ἀνατολικό ἄκρο τῆς νότιας πλευρᾶς.

τουβλά τοποθετημένα διαγωνίως, ὥστε νά σχηματίζουν τεθλασμένη γραμμὴ πού προβάλλεται ἐλεύθερα, διότι τό συνδετικό κονίαμα δέν φθάνει μέχρι τό μέτωπο τοῦ τοίχου. Κάτω ἀπό τό γείσο τοῦ αετώματος ἐξέχει ἐλαφρῶς ζώνη, ὅπου ὀρθογωνισμένοι λίθοι ἐναλλάσσονται μέ ζεύγη καθέτων πλίνθων, μεταξύ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται τρία ὀριζόντια πλινθία (Εἰκ. 1). Στὴν κορυφὴ τῆς διακρίνεται κοίλωμα, ὅπου θά ἦταν πακτωμένο σκυφίο. Ἡ ζώνη αὐτὴ ὀρίζεται κάτω ἀπὸ πλινθινὴ ὀδοντωτὴ ταινία καί στέφεται ἀπὸ πλινθινὸ ὀδοντωτὸ γείσο, πού συνεχίζονται καί στὴν νοτιὰ πλευρὰ τοῦ ἐξέχοντος ὑπερυψωμένου τμήματος τοῦ αετώματος· ἀνάμεσα στοὺς λίθους παρεμβάλλονται ὁμως ἐκεῖ ἀπλὰ κάθετα τουβλά (Εἰκ. 4-5). Τὴν τρίπλευρη ἀψίδα στέφει διπλὸ πλινθινὸ ὀδοντωτὸ γείσο. Τόσο ἡ ὀδοντωτὴ ταινία κάτω ἀπὸ τὴν ἐξέχουσα ζώνη τοῦ αετώματος, ὅσο καί τὰ ὀδοντωτὰ γείσα, σχηματίζονται μέ πλίνθους τοποθετημένες καθέτως, τῶν ὁποίων ἡ ὀρατὴ στενὴ πλευρὰ ἔχει τριγωνικὴ ἀπόληξη.

Τό τέμπλο βρισκόταν σὲ ἀπόσταση 1,28 μ. ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰ, ὅπως δείχνουν ἵχνη στό κονίαμα τοῦ νοτίου τοίχου.

Ἐλάχιστα λείψανα τοιχογραφιῶν σώζονται στὴν ἀψί-

δα· τό ένιαίο καστανό χρῶμα τους δηλώνει ὅτι ἀλλοιώθηκαν ἀπό πυρκαγιά. Στό τεταρτοσφαίριο ἢ Θεοτόκος, καθισμένη σέ θρόνο χωρίς ἐρεισίνωτο, κρατεῖ ἐμπρός στό στήθος μετάλλιο μέ τόν Χριστό, πού φορεῖ μαργαριτοκόσμητη τραχηλιά⁷ (Εἰκ. 11). Ἡ Παναγία πατεῖ σέ ὑποπόδιο πού εἶναι σχεδιασμένο σάν νά εἶναι μετέωρο καί σχεδόν ὄρθιο. Τήν δορυφοροῦσαν δύο ἀρχάγγελοι, ντυμένοι αὐτοκρατορική στολή· σῶζονται ἴχνη τοῦ δεξιοῦ, ἐνῶ ὁ ἀριστερός ἔχει τελείως καταστραφεῖ. Στόν ἡμικύλινδρο διακρίνονται οἱ φωτοστέφανοι δύο ἱεραρχῶν, πού ἦταν ζωγραφισμένοι ἀριστερά καί δεξιά ἀπό τό παράθυρο· στό μέτωπο τῆς ἀψίδας ἴχνη ἀπό τό ἅγιον Μανδήλιον καί ἀπό σκηνή, πού πρέπει μᾶλλον νά εἶναι ὁ Εὐαγγελισμός. Στό ἀρκοσόλιο τοῦ βορείου τοίχου ἦταν πεσμένη πέτρα μέ λείψανα παραστάσεως ἑνός ἱεράρχη μέ κοντό μυτερό γένι, πού κρατεῖ κλειστό βιβλίο καί εὐλογεῖ.

Οἱ περισσότεροι μικρῶν διαστάσεων ναοί τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καί τῆς Ἡπείρου κατασκευάζονται κατά τούς βυζαντινούς χρόνους στόν τύπο τῆς ξυλόστεγης δρομικῆς αἰθουσας⁸. Ἡ τρίπλευρη ἀψίδα κυριαρχεῖ στήν ναοδομία τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἀπό τόν 11ο αἰ. καί ἐξῆς. Ἡ τυπική τῆς ἑλλαδικῆς σχολῆς πλινθοπερίκλειστη τοικοποιᾶ ἀπαντᾷ στήν Δυτική Στερεά ἤδη ἀπό τόν 11ο αἰ., καί εἶναι ὁ ἐπικρατέστερος τρόπος δομῆς κατά τούς ὕστερους βυζαντινούς χρόνους⁹. στόν Ἅγιο Γεώργιο θυμίζει ἀρκετά τήν τοικοδομία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Ἀγγελοκάστρου¹⁰. Ὑπερυψωμένα ἀετώματα συναντῶνται σέ διάφορες περιοχές καί περιόδους, ἀπό τήν παλαιοχριστιανική ἐποχή μέχρι τήν τουρκοκρατία¹¹. Στήν Βορειοδυτική Ἑλλάδα χρησιμοποιήθηκαν στά Εἰσόδια τῆς Παλαιοκατοῦνας¹², στήν Ἄρτα (στήν Ἁγία Θεοδώρα, τήν Κάτω Παναγιά, τόν Ἅγιο

Εἰκ. 8. Ἅγιος Γεώργιος Σταμνᾶς. Τό δυτικό ἄκρο τῆς βορείας πλευρᾶς.

Εἰκ. 9. Ἅγιος Γεώργιος Σταμνᾶς. Τό κεντρικό τμήμα τῆς βορείας πλευρᾶς.

7. Κατά τήν τελευταία ἐπίσκεψή μου στό μνημεῖο διεπιστώθη ὅτι ἐξέπεσαν τό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ καί τό ἀριστερό χέρι τῆς Παναγίας, καί ὅτι ἡ τοιχογραφία εἶναι ἐτοιμόρροπη.

8. Βοκοτοπούλου, *Ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική*, σ. 105-106, 210. Τσουρεῖ, *Κεραμοπλαστικός διάκοσμος*, σ. 7 καί 232 σημ. 19.

9. Π.Λ. Βοκοτοπούλου, Ὁ ναός τοῦ Παντοκράτορος στό Μοναστήριον Βονίτης, *ΔΧΑΕ* I (1980-1981), σ. 374. Τσουρεῖ, *Κεραμοπλαστικός διάκοσμος*, σ. 9, 12.

10. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδου, Τό φρούριον τοῦ Ἀγγελοκάστρου, *ΑΒΜΕ* Θ' (1961), σ. 69, εἰκ. 6-8.

11. Τοῦ ἰδίου, Ἡ Πόρτα-Παναγιά τῆς Θεσσαλίας, *ΑΒΜΕ* Α' (1935), σ. 14-16.

12. Τοῦ ἰδίου, Βυζαντινά μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, *ΑΒΜΕ* Θ' (1961), σ. 24, εἰκ. 1-2.

Εικ. 10. Άγιος Γεώργιος Σταμνάς. Τό παράθυρο της άψίδας.

13. Τοῦ ἰδίου, Ἡ Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἀρτης, *ABME B'* (1936), σ. 96, εἰκ. 3-6. Τοῦ ἰδίου, Ἡ Μονή τῆς Κάτω Παναγιάς, ἔ.ά., σ. 76, εἰκ. 4-6. Τοῦ ἰδίου, Ὁ Ἅγιος Βασίλειος τῆς Ἀρτης, ἔ.ά., σ. 117, εἰκ. 1-2. Τοῦ ἰδίου, Οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ἀρτης, ἔ.ά., σ. 178.

14. Δ. Εὐαγγελίδη, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἡπείρου, *Ἡπειρω Χρ* 6 (1931), σ. 265, εἰκ. 3, 6. Βελένη, *Ἐρμηνεία*, εἰκ. 54-55.

15. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ ἐπὶ τοῦ Ἀμβρακικοῦ Μονὴ Παναγίας τῆς Κορακονησίας, *ABME IA'* (1969), σ. 48.

16. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδου, *Ἡ Ὁμορφὴ Ἐκκλησιᾶ*, Ἀθήναι 1921, σ. 9-10, εἰκ. 7, 10. Ἀ. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησιᾶς στὴν Ἀθήνα*, Ἀθήνα 1971, πίν. 1β. Ν. Coumbaraki-Pansélinou, *Saint-Pierre de Kalymia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta*, Θεσσαλονίκη 1976, πίν. 1. Α. Struck, Vier byzantinische Kirchen der Argolis, *AM* 34 (1909), σ. 200, πίν. VII.1, IX.6, XI.5.

17. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ Παντάνασσα τῆς Μονεμβασίας, *ABME A'* (1935), σ. 143 εἰκ. 5. Τοῦ ἰδίου, Αἱ Βλαχέρναι τῆς Ἡλείας, *AE* 1923, σ. 23, εἰκ. 33, 36. Χ. Μπούρα, Ἡ φραγκοβυζαντινὴ ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀνίλιο (τ. Γκλάτσα), *ΔΧΑΕ IB'* (1984), σ. 250, εἰκ. 11. Σ. Μαμαλούκου, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Νέου κοντὰ στὸ Παρόρι τῆς Βοιωτίας, *ΕΕΒΜΑ'* (1988), σ. 494, 506 καὶ σημ. 4, εἰκ. 7-8, 21. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδου, Ὁ παρὰ τὴν Ἀμφισσαν ναὸς τοῦ Σωτήρος, *ABME A'* (1935), σ. 187, εἰκ. 5.

18. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ Μονὴ τῆς Κάτω Παναγιάς, *ABME B'*

Βασίλειο, τὴν Ἁγία Ἐλεοῦσα)¹³, στοὺς Ταξιάρχες τῆς Κωστανιανῆς¹⁴, στὸν Ἅγιο Ὀνούφριον τῆς Κορακονησίας¹⁵. Ὁ κοσμήτης, ὁ ὁποῖος διαθέτει δολόκληρη τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ στὸ ὕψος τῆς ποδιάς τοῦ παραθύρου, συναντᾶται σὲ πολλοὺς ναοὺς τοῦ 12ου καὶ 13ου αἰ. στὴν Νότιο Ἑλλάδα, ὅπως στὴν Καπνικαρέα, τὴν Ὁμορφὴ Ἐκκλησίᾳ στὸ Γαλάτσι, τὸν Ἅγιο Πέτρο Καλυβίων Κουβαρᾶ, τὴν Κοίμησι τοῦ Χώνικα, τὴν Ἁγία Μονὴ Ναυπλίου (πλὴν τῶν ἄκρων τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς), τὴν Παντάνασσα τῆς Μονεμβασίας, τὴν Βλαχέρνα τῆς Ἡλείας, τὴν Παναγία τῆς Γκλάτσας, τὸν Ἅγιο Νικόλαο στὸ Παρόρι τῆς Βοιωτίας, τὸν Σωτήρα τῆς Ἀμφίσσης¹⁶. Στὴν Ἡπειρο καὶ τὰ ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὸ Δεσποτᾶτο μνημεῖα ἀπαντᾶ σπανιότερα: στὴν Κάτω Παναγιά, τὴν Πόρτα Παναγιά, τὴν Παρηγορήτισσα¹⁷.

Τὰ ἐσωτερικὰ ἀρκοσόλια πού ἐξέχουν ἐξωτερικῶς εἶναι γνωστὰ τόσο στὴν Νότιο Ἑλλάδα, ὅσο καὶ στὴν Μακεδονία. Ἀναφέρομε τὰ παραδείγματα τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Σολάκη¹⁸, τῆς μονῆς Ὁμολογητῶν, τῶν Ἁγίων Θεοδώρων στὶς Κουκουβάουνες καὶ τοῦ Ἀσώματος τῆς Πεντέλης στὴν Ἀττικὴ¹⁹, τοῦ Ταξιάρχου στὴν Μεσαριά τῆς Ἀνδρου²⁰, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Διασορίτη στὸ Χαλκὶ τῆς Νάξου²¹, τῆς Κοιμήσεως στὴν Ἀνθεια τῆς Μεσσηνίας²², τῆς Ὁδηγητρίας τοῦ Μυστρᾶ²³, τῆς Κοιμήσεως στὴν Αἰανή²⁴, τῆς Παναγίας Χαλκέων στὴν

(1936), σ. 78-79 εἰκ. 8-9. Τοῦ ἰδίου, Ἡ Πόρτα-Παναγιά τῆς Θεσσαλίας, *ABME A'* (1935), σ. 16 εἰκ. 6. Τοῦ ἰδίου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης, ἐν Ἀθήναις 1963, σ. 33, εἰκ. 21-22.

18. Α. Frantz, *The Church of the Holy Apostles*, Princeton 1971 (*The Athenian Agora*, XX), σ. 13-14, πίν. 10b, 14b, 28.

19. *EMME Γ'*, σ. 129, 206, 195, εἰκ. 162, 275, 260.

20. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἀνδρου, *ABME H'* (1955-56), σ. 14.

21. Οἱ Γ. Δημητροκάλλης, *Συμβολαὶ εἰς τὴν μελέτην τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Νάξου*, Α', Ἀθήναι 1972, σ. 39, καὶ Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου στὸν τόμο *Νάξος* τῆς σειρᾶς *Βυζαντινὴ τέχνη στὴν Ἑλλάδα*, ἐκδ. Μέλισσα, Ἀθήνα 1989, σ. 66, ἀναφέρουν τὴν ὑπαρξὴ ἀρκοσολίων στὶς στενὲς πλευρὲς τοῦ νάρθηκα, δὲν σημειώνουν ὅμως ὅτι ἐξέχουν ἐξωτερικά.

22. Κ. Καλοκῶρη, *Βυζαντινὰ ἐκκλησιά τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 110-112, εἰκ. 1-2.

23. Τὸ ἀρκοσόλιο, πού ἐξέχει στὴν νότια στοά, δὲν σημειώνεται στὶς δημοσιευμένους κατόψεις.

24. Στ. Πελεκανίδη, Ἐρευνᾶ ἐν Ἀνω Μακεδονίᾳ, *Μακεδονικὰ Ε'* (1961-1963), σ. 371, πίν. 2β (=Τοῦ ἰδίου, *Μελέτες παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 415, σχέδ. 1, εἰκ. 4).

Θεσσαλονίκη²⁵, τοῦ βορειοδυτικοῦ παρεκκλησίου τῆς Μητροπόλεως Σερρών²⁶.

Ἡ κατασκευή τῶν πλαισίων τοῦ παραθύρου τῆς ἀψίδας μέ ἐναλλαγή λίθων καί πλίνθων δέν εἶναι διόλου συνηθισμένη στήν Νότιο Ἑλλάδα (μέ ἐξαίρεση τήν ἀρχιτεκτονική τοῦ Δεσποτάτου τοῦ Μωρέως) καί τήν Ἡπειρο. Μεικτά τόξα συναντῶνται στήν Κωνσταντινούπολη, στίς περιοχές πού ἐπηρέασε, ὅπως ἡ Θράκη καί ἡ Κρήτη, καθώς καί στήν Μακεδονία καί σέ μερικά θεσσαλικά μνημεῖα²⁷. Στήν Αἰτωλία τό ἀνακουφιστικό τόξο τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ μεγαλυτέρου ἀπό τοὺς δύο ναοὺς στίς Δύο Ἐκκλησίες Σταμνᾶς, τοῦ 10ου αἰ., εἶναι κτισμένο μέ ἐναλλαγή λίθων καί πλίνθων²⁸. Ἡ ὁδοντωτή ταινία, πού δέν περιγράφει ὁλόκληρο τό τόξο τοῦ παραθύρου τῆς ἀψίδας καί δέν σχηματίζει πλήρες ἡμικύκλιο, συναντᾶται π.χ. στό δίλοβο παράθυρο τοῦ βορείου τυμπάνου τῆς ἐγκάρσιας καμάρας τῆς Μεταμορφώσεως Γαλαξειδίου²⁹, στό δυτικό ἀέτωμα τῆς Παρηγορήτισσας στήν Ἀρτα³⁰, στό παράθυρο τῆς ἀψίδας τοῦ Ἁγίου Κορηλίου στήν Μυρτιά Λακωνίας, στό παράθυρο τῆς ἀψίδας τῆς Βλαχέρνας στόν Μέξαπο, στό ὑπέρθυρο τῆς νότιας θύρας τῆς Φανερωμένης στόν Δρύαλο τῆς Μάνης, στήν κόγχη τῆς προσόψεως τοῦ Ταξιάρχη στίς Σφυρίχτρες τῆς Αἰγίνας³¹ καί στόν τροῦλλο τοῦ ναοῦ τῆς μονῆς Γηρομερίου στήν Θεσπρωτία³². Ἀνάλογες εἶναι οἱ περιπτώσεις τῶν δισέψιλον πού πλαισιώνουν τά τόξα τοῦ βορείου παραθύρου τοῦ νάρθηκα τῆς Κάτω Παναγίας³³ καί τῶν παραθύρων τῶν ἀψίδων τῆς Ἀγίας Τριάδος στόν Μέρομπακα³⁴.

Τά τοῦβλα πού σχηματίζουν τεθλασμένη γραμμή, ἡ ὁποία ἐξαίρεται σέ κενό βάθος, εἶναι ἓνα σπάνιο θέμα πού συναντᾶται σέ μνημεῖα, τά ὁποία ἀπέχουν μεταξύ τους τοπικῶς καί χρονικῶς³⁵. Παραλλαγή τοῦ θέματος αὐτοῦ ἀποτελοῦν οἱ ταινίες μέ τεθλασμένες, ὅπου μόνο

Εἰκ. 11. Ἅγιος Γεώργιος Σταμνᾶς. Ἐνθρονη Βρεφοκρατοῦσα Θεοτόκος στό τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας.

ἡ κάτω σειρά τῶν σχηματιζομένων τριγώνων εἶναι κενή, ἐνῶ τά τρίγωνα τῆς ἐπάνω σειρᾶς καλύπτονται ἀπό κονίαμα³⁶.

Ἡ διακόσμηση τῆς παρυφῆς ἑνός ἀετώματος μέ μία διακοσμητική ταινία κάτω ἀπό τό γέισο παρατηρεῖται πολὺ σπάνια. Ταινίες τριγωνικῶν καί τετραγώνων πηλίων πλακιδίων κοσμοῦν τά δυτικά ἀετώματα τοῦ Ἁγί-

25. Δ. Εὐαγγελίδη, *Ἡ Παναγία τῶν Χαλκῶν*, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 14-15, 18-19, εἰκ. 1-2, πίν. 1β, 5β.

26. Δέν ἀναφέρεται ἀπό τόν Ε. Στίκα, Ἀναστηλωτικά ἐργασία ἐν Σέρραις, *ΠΑΕ* 1952, σ. 208-210.

27. Γ. Βελένη, Ἐνας παλαιολόγειος ναός στήν περιοχή Δράμας, *ΕΕΠΣΑΠΘ* 6 (1973), σ. 94-98. Ν. Νικονάνου, *Βυζαντινοί ναοί τῆς Θεσσαλίας ἀπό τό 10ο αἰῶνα ὡς τήν κατάκτηση τῆς περιοχῆς ἀπό τοὺς Τούρκους τό 1393*, Ἀθήνα 1979, σ. 159. Βελένη, *Ἐρμηνεία*, σ. 98-106.

28. Βοκοτοπούλου, *Ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική*, σ. 42, 161, 188, πίν. 30α.

29. Π.Α. Βοκοτοπούλου, Παρατηρήσεις στόν ναό τοῦ Σωτήρος κοντά στό Γαλαξίδι, *ΔΧΑΕ ΙΖ'* (1993-1994), σ. 201, εἰκ. 4, 5, 8. Στό νότιο τύμπανο ἡ ταινία περιέγραφε ἀρχικά ὁλόκληρα τά τόξα (αὐτ., εἰκ. 3).

30. Τσουρῆ, *Κεραμοπλαστικός διάκοσμος*, εἰκ. 18.

31. Προσωπικές σημειώσεις.

32. *ΑΔ* 32 (1977), Χρονικά, σ. 177, πίν. 113δ.

33. Τσουρῆ, *Κεραμοπλαστικός διάκοσμος*, εἰκ. 23.

34. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916, εἰκ. 118.

35. Βοκοτοπούλου, *Ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική*, σ. 170-171. Τσουρῆ, *Κεραμοπλαστικός διάκοσμος*, σ. 167. Στά παραδείγματα πού ἀναφέρονται ἐκεῖ ἄς προστεθοῦν ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία τῆς Παραμυθιάς καί ὁ Ἅγιος Νικόλαος στό Σέλτσανι (Shelcan), κοντά στό Ἐλβασάν (A. Meksi, *Monumentet* 10 (1975), σ. 83, πίν. IX.5).

36. Ὅπως στόν Ἅγιο Νικόλαο τοῦ Πριλάπου· βλ. Βελένη, *Ἐρμηνεία*, πίν. 16α.

ου Στεφάνου Καστοριάς καί της Παναγίας τοῦ Ἄνω Λαμπόβου³⁷, ζώνη διαγωνίων πλίνθων τό ἀνατολικό ἀέτωμα τῆς Ἀγίας Σοφίας Ἀχρίδος³⁸, σπειρα τό ἀνατολικό ἀέτωμα τῆς Ὁμορφοκκλησιᾶς Καστοριάς³⁹, σειρά τετραφυλλοσχίμων φιαλοστομιῶν τό ἀνατολικό ἀέτωμα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Πριλάπου⁴⁰, βαθμιδωτό κόσμημα τὰ ἀετώματα τῆς Παναγίας τῆς Κοσίνας κοντά στήν Πρεμετή⁴¹, ταινία κλειδοσχίμων στοιχείων καί ἀπό κάτω ταινία δισέψιλον τό ἀνατολικό ἀέτωμα τῆς Κάτω Παναγιᾶς⁴², στενή ταινία ἀπό συνεχόμενους πλινθίνους σταυρούς τὰ δύο πλάγια ἀετώματα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκα τῆς Ἀγίας Θεοδώρας στήν Ἀρτα⁴³, τεθλασμένη γραμμή τὰ ἀετώματα τοῦ νάρθηκα τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου Εὐπαλίου Δωριδός⁴⁴, ταινία κυκλικῶν φιαλοστομιῶν τὰ ἀετώματα τοῦ Ἀγίου Χαραλάμπους Καλαμάτας⁴⁵, λοξῶς τοποθετημένα τοῦβλα τό ἀέτωμα τῆς προσόψεως τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου Γερακίου⁴⁶, ψαροκόκκαλο τό δυτικό ἀέτωμα τῆς Ἀγίας Βαρβάρας στό Σκούταρι Γυθείου⁴⁷, ζώνη δισέψιλον τό δυτικό ἀέτωμα τῆς Παναγίτσας στήν Βάθεια τῆς Εὐβοίας⁴⁸, λοξῶς τοποθετημένα τεμάχια πλίνθων, κατά μίμησιν προφανῶς τοῦ προηγούμενου διακόσμου, τὰ ἀετώματα τοῦ Ἀγίου Νικολάου καί τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς κοντά στήν Ἄνω Βάθεια⁴⁹. Ζώνη μέ ψαροκόκκαλο κοσμοῦσε πιθανότατα τὰ καταέτια γείσα

στήν ἐκκλησίᾳ τῆς Κοιμήσεως στήν Μοσπίνα Ἰωαννίνων, πρὶν ἀνυψωθεῖ τό ἀνατολικό ἀέτωμα⁵⁰. Βλέπομε ὅτι τέσσερα παραδείγματα σώζονται στήν Μακεδονία, πέντε στήν Ἡπειρο, δύο στήν Δυτική Στερεά, τρία στήν Εὐβοία καί τρία στήν Πελοπόννησο. Ἀρχαιότερο εἶναι ὁ Ἅγιος Στέφανος τῆς Καστοριάς, ἀμφίβολο ὅμως εἶναι ἂν οἱ μαῖστορες μακρινῶν περιοχῶν, ὅπως ἡ Νότιος Πελοπόννησος, ἡ Εὐβοία καί ἡ Δυτική Στερεά, μιμήθηκαν μακεδονικά παραδείγματα⁵¹. Πουθενά ἡ ζώνη δέν ἐξέχει, ὅπως στήν Σταμνά. Κάποιες ἀναλογίες μέ τήν ζώνη κάτω ἀπό τό γείσο τοῦ μνημείου μας παρουσιάζει τό διακοσμητικό θέμα τῆς Ἀγίας Θεοδώρας.

Στό τύμπανο τοῦ παραθύρου τοῦ ἱεροῦ ἔχουν πακτωθεῖ, ὅπως εἶδαμε, πλίνθοι, στήν ράχη τῶν ὁποίων σχηματίζονται τριγωνικές μή συνεχόμενες ἐγκοπές. Ἀνάλογα πῆλινα στοιχεῖα συναντῶνται τόσο σέ μνημεῖα τῆς Νοτίου Ἑλλάδος, ὅσο καί στήν ἀρχιτεκτονική τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου⁵².

Πινάκια ἐντοιχίζονται στίς ἐξωτερικές ἐπιφάνειες ναῶν κυρίως στήν Κάτω Ἑλλάδα. Στήν Ἡπειρο σπανίζουν καί συναντῶνται ἰδίως σέ μνημεῖα ἐπηρεασμένα ἀπό τήν ἐλλαδική σχολή⁵³.

Ἀπεικονίσεις τῆς Θεοτόκου πού κρατεῖ μετάλλιο μέ παράσταση τοῦ Χριστοῦ ἀπαντοῦν ἤδη κατά τήν ὀψιμη παλαιοχριστιανική περίοδο, π.χ. σέ τοιχογραφίες τῆς

37. Βελένη, *Ερμηνεία*, σ. 251, πίν. 74α. Βοκοτοπούλου, *Ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική*, σχέδ. 45, πίν. 56γ.

38. B. Schellewald, *Die Architektur der Sophienkirche in Ohrid*, Βόννη 1986, σ. 132, εἰκ. 78. Καλές φωτογραφίες δόκληρης τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς δημοσίευσαν οἱ G. Millet, ἑ.ἀ. (ὑποσημ. 34), εἰκ. 20, καί A. Wharton Epstein, *The Political Content of the Paintings of Saint Sophia at Ohrid*, *JÖB* 29 (1980), σ. 325-329, εἰκ. 1.

39. E. Stikas, *Une église des Paléologues aux environs de Castoria*, *BZ* 51 (1958), σ. 103, σχέδ. D.

40. Προσωπικές σημειώσεις. Ἀνάλογος διάκοσμος ἀπαντᾷ καί πολύ βορειότερα, στήν Dolna Kamenica: Κτ. Mijatev, *Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien*, Σόφια 1974, εἰκ. 211-212.

41. P. Thomo, *Deux monuments de notre architecture médiévale des XIe-XIVe siècles. Les églises cruciformes à coupole de Kosine et de Berat*, *Studium Historiae* 26.4 (1972), σ. 51-56, 59-62, εἰκ. 3-6, 9. Γ. Γιακουμῆ, *Μνημεῖα Ὁρθοδοξίας στήν Ἀλβανία*, Ἀθήνα 1994, εἰκ. 337.

42. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ Μονή τῆς Κάτω Παναγιᾶς, *ABME B'* (1936), σ. 78, εἰκ. 9. Βελένη, *Ερμηνεία*, πίν. 81γ. Πρβλ. τίς ταινίες κλειδοσχίμων στοιχείων κάτω ἀπό τὰ γείσα τῆς στέγης τῶν πλαγίων κλιτῶν στήν ἀνατολική πλευρά τῆς Βλαχέρνας τῆς Ἡλείας: Ἀ.Κ. Ὁρλάνδου, Αἱ Βλαχέρναι τῆς Ἡλείας, *AE* 1923, σ. 22, εἰκ. 33, 36.

43. Π.Α. Βοκοτοπούλου, Ὁ ναός τοῦ Παντοκράτορος στό Μοναστηράκι Βονίτης, *ΔΧΑΕ Γ'* (1980-1981), σ. 376, πίν. 107β. Βελένη,

Ερμηνεία, πίν. 83β.

44. Β. Κασσαροῦ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στό Εὐπάλιο Δωριδός, *Πρακτικά τοῦ ΙΕ' Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, Π.Α. Ἀθήναι 1981, σ. 239, εἰκ. 1. Κατά τόν κ. Κασσαρό ὁ νάρθηκας χρονολογεῖται στήν δευτέρα πενηνταετία τοῦ 13ου αἰ.

45. Σ. Βογιατζῆ, Ὁ ναός τοῦ Ἀγίου Χαραλάμπους Καλαμάτας, *ΔΧΑΕ ΙΣΤ'* (1991-1992), σ. 89, 91, εἰκ. 1, 9, 11, 13.

46. Ν.Κ. Μουτσοπούλου - Γ. Δημητροκάλλη, *Γεράκι. Οἱ ἐκκλησίαι τοῦ οἰκισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 145, εἰκ. 215, 221.

47. Προσωπικές σημειώσεις.

48. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδου, Σταυρεπίστεγοι ναοὶ Βάθειας Εὐβοίας, *ABME Z'* (1951), σ. 117. Φωτ. ἀρχεῖο Λαμπάκη, ἀριθ. ΧΑΕ 1676.

49. Ἐ.ἀ., σ. 125, εἰκ. 11, 13, καί σ. 128.

50. Πά τόν ναό αὐτό βλ. P. Soustal - J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia* (TIB 3), Βιέννη 1981, σ. 209.

51. Πά τίς ζώνες κάτω ἀπό τὰ καταέτια γείσα πρβλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ Βελένη, *Ερμηνεία*, σ. 251 σημ. 1, κατά τόν ὁποῖο βοηθοῦσαν στήν ὁμοιόμορφη ἔδραση τῶν ὀδοντωτῶν γείσων.

52. Τσουρῆ, *Κεραμοπλαστικός διάκοσμος*, σ. 120-121.

53. Βλ. λ.χ. *ABME B'* (1936), σ. 16 (Βλαχέρνα Ἀρτης), 96 (Ἀγία Θεοδώρα Ἀρτης), 136 (Ἅγιος Νικόλαος τῆς Ροδιάς), 178 (Ἀγία Ἐλεούσα Ἀρτης). Ὑπάρχουν ὅμως καί στὸν ναό τῆς Μονῆς Μολυβδοσκεπάστου.

Αιγύπτου –στήν μονή του Ἁγίου Ἱερεμίου στήν Saqqara καί στό παρεκκλήσιο XXVIII τῆς μονῆς του Ἁγίου Ἀπολλῶ στοῦ Bawit⁵⁴–, σέ μία εἰκόνα τοῦ Σινᾶ⁵⁵, στήν βόρεια κόγχη τῆς Δροσιανῆς στήν Νάξο⁵⁶ καί σέ σφραγίδες⁵⁷. Ὁ τρόπος αὐτός ἀπεικονίσεως τοῦ οὐρανίου Βασιλέως στά χέρια τῆς Θεοτόκου ἔχει συσχετισθεῖ μέ τίς παραστάσεις αὐτοκράτορα ἢ ὑπάτου σέ μέταλλα πού κρατοῦν Νίκες⁵⁸. Κατά τόν Σκυλίτζη, εἰκόνα τοῦ τύπου αὐτοῦ βρέθηκε τό 1030/1 ἐντοιχισμένη στόν ναό τῶν Βλαχερνῶν, ὅπου εἶχε ἀποκρυβεῖ τήν ἐποχή τῆς εἰκονομαχίας⁵⁹. Μέ τήν εἰκόνα αὐτή συνδέει ὁ Seibt τήν διακόσμηση πολλῶν βυζαντινῶν νομισμάτων τοῦ δευτέρου καί τρίτου τετάρτου τοῦ 11ου αἰ., ὅπου ἡ στηθαία Θεοτόκος κρατεῖ μέ τά δύο χέρια μέταλλο μέ τόν Χριστό⁶⁰. Ὁμοια παράσταση κοσμεῖ πολλές σφραγίδες τῆς ἴδιας περιόδου, ἐνῶ σπανίζει ἀργότερα⁶¹. Μερικές σφραγίδες, πού ἔχουν ἀποδοθεῖ στό τρίτο τέταρτο τοῦ 11ου αἰ., φέρουν τήν ἐπιγραφή *Μήτηρ Θεοῦ ἢ Νικοποιός*. Ἡ ὀνομασία αὐτή ταιριάζει στόν τύπο τῆς Θεοτόκου πού κρατεῖ μέταλλο μέ τόν Χριστό⁶². Λίγα χρόνια μετά τήν

ἀνακάλυψη τῆς εἰκόνας στόν ναό τῶν Βλαχερνῶν, ὁ τύπος αὐτός τῆς Θεοτόκου ἐπελέγη γιά νά διακοσμήσει τό τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας στήν Ἀχρίδα⁶³. Ἡ παράσταση ὅμως αὐτή σκεπάσθηκε ἀργότερα μέ Βρεφοκρατοῦσα Θεοτόκο πού δέν κρατεῖ τόν Χριστό σέ μέταλλο⁶⁴, καί ὁ τύπος τῆς Νικοποιοῦ σπανίως χρησιμοποιήθηκε ἀργότερα στήν διακόσμηση ἐκκλησιῶν. Τόν 13ο αἰ. ἀπαντᾷ σέ προτομή καί μέ τό ἐπίθετο «Γοργοεπήκοος» στό τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας «στῆς Παλλοῦς» στήν Νάξο, πού τοιχογραφήθηκε τό 1288/9⁶⁵. Ἀντιθέτως ἀπαντᾷ πολύ συχνά ἀπό τόν 12ο αἰ. καί ἐξῆς ὁ τύπος τῆς Θεοτόκου μέ μέταλλο μπροστά στό στήθος ἀλλά μέ τά χέρια ὑψωμένα σέ δέηση (Βλαχερνίτισσας). Τά χαρακτηριστικά τοῦ ἐρειπωμένου ναοῦ πού μᾶς ἀπασχόλησε δέν βοηθοῦν τήν τοποθέτησή του σέ στενά χρονικά ὅρια. Πιθανότερη φαίνεται χρονολόγηση τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἐκλεκτικοῦ μνημείου ὅπου τά ἑλλαδικά στοιχεῖα ὑπερτεροῦν, στό πρῶτο τέταρτο τοῦ 14ου αἰῶνα.

54. Ch. Ihm, *Die Programme der christlichen Apsismalerei vom vierten Jahrhundert bis zur Mitte des achten Jahrhunderts*, Wiesbaden 1960, σ. 203, 207. Στήν μονή τοῦ Ἀπολλῶ τό μέταλλο, πού εἶναι ἐλλειψοειδές, δέν βρίσκεται στόν ἄξονα τῆς συνθέσεως.

55. K. Weitzmann, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Icons*, I, Princeton 1976, σ. 51, ἀριθ. Β. 28, πίν. LXXVI. Καί ἐδῶ τό μέταλλο εἶναι ἐλλειψοειδές.

56. Ν.Β. Δρανδάκη, *Οἱ παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες στή Δροσιανή τῆς Νάξου*, Ἀθήνα 1988, σ. 73, πίν. VII. Τοῦ ἰδίου, Παναγία ἡ Δροσιανή, στόν τόμο *Νάξος* τῆς σειρᾶς *Βυζαντινὴ τέχνη στήν Ἑλλάδα*, ἐκδ. Μέλισσα, Ἀθήνα 1989, σ. 19, 21, εἰκ. 8.

57. A. Grabar, *L'iconoclasme byzantin. Dossier archéologique*, Παρίσι 1957, σ. 34-35. *L'ChrI*, 3, 160 (G.A. Wellen).

58. Grabar, ἔ.ἀ., σ. 34-35. Τοῦ ἰδίου, *L'images clipeata chrétienne, L'art de la fin de l'antiquité et du moyen âge*, Παρίσι 1968, I, σ. 609, πίν. 147. Πρβλ. Ν.Β. Δρανδάκη, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Νάξου «Παναγία στῆς Παλλοῦς», *ΕΕΒΣ ΛΓ'* (1964), σ. 264. H. Belting, *Likeness and Presence. A History of the Image before the Era of Art*, Σικάγο-Λονδίνο 1994, σ. 114.

59. Ἰωάννης Σκυλίτζης (ἐκδ. H. Thurn), σ. 384, 23-28. Πρβλ. W. Seibt, *Der Bildtypus der Theotokos Nikopoios*, *Βυζαντινά* 13 (1985) (*Δώρημα στόν Ἰωάννη Καραγιαννόπουλο*), σ. 551-552, καί M. Schulz, *Die Nicopea in San Marco. Zur Geschichte und zum Typ einer*

Ikone, *BZ* 91 (1998), σ. 497-500.

60. Ἔ.ἀ., σ. 552-555, εἰκ. 1-7. Πιθανότερη φαίνεται γιά τόν λόγο αὐτό ἡ χρονολόγηση στό δεύτερο ἢ τρίτο τέταρτο τοῦ 11ου αἰ. ἑνός χρυσοῦ ἐγκολπίου πού ἔχει τήν μορφή διπτύχου, μέ παράσταση τῆς Θεοτόκου στόν τύπο πού ἐξετάζομε καί τήν ἐπιγραφή *Η ΚΑΡΔΙΟΒΑΤΑΖΟΥΣΑ*, γιά τό ὅποιο προτάθηκε χρονολόγηση στόν 9ο-11ο αἰ. στόν κατάλογο τῆς ἐκθέσεως *East Christian Art*, Λονδίνο 1987, σ. 28-29, ἀριθ. 17.

61. Seibt, ἔ.ἀ., σ. 555-556, εἰκ. 9-12.

62. Γιά τόν τύπο τῆς Θεοτόκου Νικοποιοῦ βλ. M. Tatic-Djurić, *Bogorodica Nikopeja, I Kongres Saveza Društava Povjesničara Umjetnosti SFRJ*, Ἀχρίδα 1976, σ. 39-51. Seibt, ἔ.ἀ., σ. 556-559.

63. R. Hamann-Mac Lean und H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert*, Gießen 1963, εἰκ. 11. Wharton Epstein, ἔ.ἀ. (ὑπόσημ. 38), σ. 317-319, εἰκ. 2, 4. Belting, ἔ.ἀ., σ. 183, εἰκ. 99, 106.

64. P. Miljković-Pepel, *Matériaux sur l'art macédonien du moyen âge. Les fresques du sanctuaire de Sainte-Sophie d'Ohrd*, *Publications du Musée Archéologique - Skopje, Recueil des Travaux I* (1955-1956), σ. 49, εἰκ. 9.

65. Δρανδάκης, ἔ.ἀ. (ὑπόσημ. 58), σ. 259, 264-265, εἰκ. 4. Τοῦ ἰδίου, Παναγία «στῆς Παλλοῦς», στόν τόμο *Νάξος* τῆς σειρᾶς *Βυζαντινὴ τέχνη στήν Ἑλλάδα*, ἐκδ. Μέλισσα, Ἀθήνα 1989, σ. 100, 102, εἰκ. 4.

THE CHURCH OF ST GEORGE AT STAMNA

The ruined church of St George in the vicinity of the village of Stamna, in Aetolia, consists of the nave and a later narthex. It measures 11.20 m long, including the three-sided apse, by 4.60 m wide in the nave and 5.20 m in the narthex (Fig. 2). It was timber-roofed, as was the rule in aisleless chapels in Epirus, Acarnania and Aetolia during the Byzantine period, and has false gables, which are also encountered in some other late churches in western Greece. An unusual feature is the slightly protruding decorative band under the cornice of the gable; a glazed bowl was embedded at the top. An arcossolium protrudes on the north side; parallels can be found in southern Greece and Macedonia. The east and south side and the narthex are built in cloisonné. The apse window had two lights; ashlar blocks and bricks alternate in its frame – a feature quite unusual in southern Greece and in Epirus.

A poorly preserved fresco of the Virgin holding with both

hands a medallion with a representation of the Child decorates the semi-dome of the apse; she is seated and flanked by two archangels. This type is already attested in the Early Christian period. It is presumably derived from ancient representations of Nikai holding a medallion with the effigy of an emperor or consul, and became very popular in the 11th century. Many coins and seals of the second and third quarter of the 11th century are decorated with the bust of the Virgin holding a medallion with Christ; the seals are inscribed *Μήτηρ Θεοῦ ἡ Νικοποιός*. Later on the Nikopoios is superseded by the Blachernitissa, with a medallion of Christ on her breast but with her hands raised. Two bishops were painted on the cylindrical section of the apse, the Mandyllion and the Annunciation above it.

St George at Stamna is an eclectic structure, where features of the Helladic school predominate. It may be dated to the first quarter of the 14th century.